

NÉMET-SVÁB ÖRÖKSÉGESÍTÉS

MÜLLER MÁRTA – GOMBKÖTŐNÉ KEMÉNY KRISZTINA – HUBER ÁGNES –
KAPPEL PÉTER – KEREKES GÁBOR – KNIPF-KOMLÓSI ERZSÉBET –
MÁRKUS ÉVA – NAGY ILLÉS – SZÍVÓS ISTVÁN*

A Magyarországi Német Tájszótár a digitalizáció útján

The Dialect Dictionary of German in Hungary on the way to
digitalization

ABSTRACT: The paper reviews the first project phase of Dialect Dictionary of German in Hungary (2010–2015), and presents the results of the second project phase (2022–2026) achieved so far, with special emphasis on the new features in the dictionary concept due to switch from the offline-version to the online-version: the characteristics of the new database, the macro- and microstructure of the database, the presentation of illustrations and literary textexamples. It provides an insight into the structure of the database of Dialect Dictionary of German in Hungary, using the headword *Weib* as an example.

KEYWORDS: German minority in Hungary, german vocabulary, dialect dictionary, database

* A szerzők közül az ELTE BTK Germanisztikai Intézet munkatársai:
Müller Márta, E-mail: Muller.marta@btk.elte.hu, ID: 0000-0001-6865-827X;
Huber Ágnes, E-mail: huber.agnes@btk.elte.hu, ID: 0000-0001-7094-0637;
Kerekes Gábor, E-mail: kerekes.gabor@btk.elte.hu, ID: 0000-0001-9943-747X;
Knipf-Komlósi Erzsébet, professzor emeritus, E-mail: knipf.erszebet@btk.elte.hu, ID: 0000-0002-3294-7667;
Nagy Illés, E-mail: nagy.illes55@gmail.com, ID: 0009-0001-7163-6263;
Szívós István, doktorandusz, E-mail: istvan.szivos@gmail.com, ID: 0009-0002-0764-4557;

Gombkötőné Kemény Krisztina adjunktus, PTE Germanisztikai Intézet,
E-mail: kemeny.krisztina@pte.hu, ID: 0009-0002-7158-9644;
Kappel Péter, nyelvész, az SZTE Germanisztikai Intézet adjunktusa,
E-mail: kappelp@lit.u-szeged.hu, ID: 0000-0002-7514-0345;

1. Magyarországi németek demográfiai és nyelvi helyzete a 21. században

A Magyarországon regisztrált 13 autochton kisebbség sorában a német kisebbség számszerűen tekintve a legutóbbi népszámlálás adatai alapján, habár számuk önbevallásuk alapján kissé visszaesett (1. táblázat), de még így is a második legnagyobb kisebbségnek számít:

1. táblázat

A magyarországi németek cenzusadatai 2001 és 2022 között (forrás: KSH¹)

<i>Cenzuskérdések</i>	<i>2001</i>	<i>2011</i>	<i>2022</i>
német nemzetiség tagja	120 344	185 696	142 551
a német kultúrához, értékekhez kötődik	88 416	–	–
anyanyelve német	33 774	38 248	28 473
családi, baráti környezetben használja a német nyelvet	52 912	95 661	66 491

A 20. század második felében az országban élő és regisztrált 13 kisebbség mindegyikénél előrehaladott nyelvi-kulturális asszimilációs folyamat tapasztalható, annak ellenére, hogy az állam törvényileg garantálja a regisztrált kisebbségek jogait nyelvük és kultúrájuk megtartásához. Hogy a kisebbségek mindegyike ezeket a törvényileg adott lehetőségeket mennyire tudja kiaknázni, az az adott kisebbség aktivitásán, a saját kisebbségi értékek (nyelv, identitás, kultúra) továbbörökítésére vonatkozó kezdeményezésein, e tanulmány esetében egy kisebbségi nyelvjárási szótár szerkesztésén múlik.

A német kisebbség szociolingvisztikai szempontból tekintve egy 300 éve a Kárpát-medencében folyamatosan jelenlévő, nagy történelmi viharokat átél és megszenvedett kisebbség, amely részben megtartotta identitását. A magyarországi németek identitásuk fontos részének tekintik származásukat, valamint a német területeikről hozott és a Magyarországon kialakult egyedi, magyarországi német kultúrájukat. Az eredeti, a betelepülő németajkú beszélők által használt német nyelvjáráások (bajor, frank, pfalzi, rajnai-frank, sváb) évszázadok során a nyelvi kiegyenlítődés és a nyelvi érintkezések miatt ún. keverék nyelvjáráásokká (Mischdialekte) váltak. E keverék nyelvjáráások, illetve használatuk változása a mai napig folyamatos, hiszen a nyelvjáráások használati terei, a generációk, a társadalmi és szociális körülmények is állandó átalakulásban vannak.

¹ <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/> (Utolsó letöltés: 2024. május 27.)

A hazai német kisebbség nyelvének és kultúrájának megőrzéséhez jól kiépített és működő kisebbségi intézményrendszerrel rendelkeznek, a német nemzetiségi közoktatás az óvodától az egyetemig terjed.² Egy országosan megjelenő hetilappal (*Neue Zeitung*), valamint időszakosan megjelenő (*Sonntagsblatt*) és regionális terjesztésű folyóirattal (például *A Batschkaer Spuren*) rendelkezik, az országos terjesztésű lapokon kívül regionális helyi lapok is vezetnek német nemzetiségi rovatot (például a *Werischwarer Zeitung*). A magyar közszolgálati televízió *Unser Bildschirm*³ címmel országosan hetente félórás német nyelvű műsort, az MR4 kétórás programblokkot⁴ sugároz a német kisebbség tagjainak.

A magyarországi német kisebbség esetében eklatánsan generációfüggő a német nyelvjárást még használók száma, hiszen kb. a 20. század hetvenes évei óta a német nyelvjárás családon belüli továbbörökítése szinte teljesen megszakadt. Helyébe a német (köz)nyelv intenzív oktatása lépett, amely lényeges funkciókat tölt be a fiatalabb korosztályok életében (például külföldi és hazai munkahelyeken a magas szintű idegennyelvtudás egzisztenciális előnyt jelent), de erősíti identitásukat is. Főleg az idősebb korosztályok német nyelvű konverzációiban fordulnak elő nagy számban kódváltások, nyelvkeveredések német/német nyelvjárás/magyar nyelvi viszonylatban. A már kihalóban lévő helyi nyelvjárások anyagának lexikográfiai dokumentálása egyre sürgetőbb.

A Magyarországi Német Tájéztató (németül *Wörterbuch der Ungarndeutschen Mundarten, WUM*) meritőbázisa a Hutterer által nyelvjárás szempontból elkülönített A-, B- és C-területek⁵ német nyelvjárás szókészlete. Az A-területhez a Dunántúli-középhegység (Budapesttel és agglomerációjával), a B-területhez a Délkelet-Dunántúl és a Bácska,⁶ a C-területhez az osztrák határ menti németek által lakott települések tartoznak. A tájzótár mindhárom tájnyelvi terület szókészleti adataiból építkezik, azaz három olyan tájnyelvi régió lexikális adatait foglalja össze egy szócikkbe, amelyek dialektológiai szempontból heterogének (közép- és délbajor, frank, hesseni, pfalzi, keletfrank, sváb és bajor kevert nyelvjárások).

² Müller, Márta: Bildungswesen der Ungarndeutschen. *Spiegelungen*, 2020/1. 67–76.

³ <https://mediaklikk.hu/musor/unsere-bildschirm/> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 15.)

⁴ <https://mediaklikk.hu/musor/nemet-nemzetisegi-musor> (Utolsó letöltés: 2024. szeptember 15.)

⁵ Hutterer, Claus Jürgen: *Geschichte der ungarndeutschen Mundartforschung*. In: Hutterer, Claus Jürgen (Hrsg.): *Aufsätze zur deutschen Dialektologie*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1991. 123–200.

⁶ A B-területhez tartoznak a Baranya, Tolna, Somogy megyei és a Duna–Tisza közti elszórt, ún. észak-bácskai települések.

2. A Magyarországi Német Tájszótár célja

A magyarországi német nyelvjárások szókészletének szótárban való megjelenítésének a kérdése már a 20. század közepe óta a német nyelvjárásokkal foglalkozó nyelvészek – Tafferner, Mollay, Hutterer, Manherz⁷ – horizontján volt. A szisztematikus korpuszépítés és az autosemantikumokra vonatkozó koncepció kidolgozásának az elkezdése 2010 és 2015 között valósult meg,⁸ majd 2022-ben folytatódott a koncepció módosítása és online-formátummá való átdolgozása⁹ (részletesen az 1. 3. fejezetben).

A Tájszótár elsődleges célja a magyarországi németek közép- és délnémet eredetű szókészleti elemeinek a gyűjtése, rendszerezése, metanyelvi információkkal való ellátása, a jelentések leírása, valamint utóbbiak használati és irodalmi példák, illusztrációk által való szemléltetése. A gyűjtőmunka lektorált folyóiratokban, monográfiákban található nyelvjárási adatok kivonatolásából áll. A rendszerezés, a metanyelvi jellemzés és a jelentés tárgynyelvi, valamint a vizuális megjelenítésén kívül a szótár másodlagos célja a jelentések néprajzi kommentárja, kisebbség-specifikus információkkal való ellátása. A néprajzi, szociokulturális kommentárok különösen olyan címszavak esetében értékesek, amelyek denotátuma már nem játszik szerepet a jelenkori magyarországi németség életében, például a piktortégla előállításának a módja a budai hegyvidék németajkú településein (*1. ábra*)

Kultúrtörténeti kommentár

Der Lehm, aus dem die Piktorziegel geworfen wurden, war feiner strukturiert als jede Lehmorte, die man zur Herstellung von einfachen Lehmziegeln benutzte. Das OB war reich an dieser Lehmorte. Für den Piktörlehm musste man 2 bis 3 Meter tief graben. Man hat den mit der Hand ausgegrabenen Lehm nach Hause genommen, in Wasser eingeweicht und zermüht. Danach legte man sie in Schablonen (d.h. in rechteckige Holzkasten) und man ließ sie in der Sonne trocknen. Im OB beschäftigten sich viele Familien mit der Herstellung von Piktorziegeln. Die Piktorziegel wurden mit dem Wagen (Pferdegespann) nach Budapest gefahren. Kam man bei dem Haus an, in dem der Maler arbeitete, der die ~ bestellt hatte, packte man bis zu 50 Stück ~ auf eine Platte. Diese Platte nahm man auf den Rücken und so trug man die ~ nicht selten sogar 4–5 Stockwerke hoch zu dem, der sie am besten gebrauchen konnte: zum „Piktör“ d.h. zum Anstreicher hinauf.

1. ábra. A Piktorziegel lemma kultúrtörténeti kommentárja az MNT adatbankjában

⁷ Tafferner, Anton: Gedanken zu einem „Ungarländisch-Deutschen Wörterbuch“. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6, 1941.; Mollay, Karl: Das Wörterbuch des Frühneuhochdeutschen in Ungarn. In: Ágel, Vilmos – Paul, Rainer – Szalai, László (Hrsg.): *Beiträge zur historischen Lexikographie*. Budapest, 1986. 111–112.; Hutterer, Claus Jürgen: Geschichte der ungarndeutschen Mundartforschung. In: Hutterer, Claus Jürgen: *Aufsätze zur deutschen Dialektologie*. Budapest, 1991. 123–200.; Manherz, Karl: Zum Stand der ungarndeutschen Dialektlexikographie. In: Friebertshäuser, Hans (Hrsg.): *Lexikographie der Dialekte. Beiträge zur Geschichte, Theorie und Praxis*. Tübingen, 1986. 15–20.

⁸ Pályázatazonosító: 81342. A pályázat vezetője: Knipf-Komlósi Erzsébet (ELTE). Részt vevő kutatók és munkatársak: Hessky Regina, Erb Maria, Márkus Éva, Müller Márta (ELTE), valamint Wild Katalin (PTE).

⁹ Pályázatazonosító: 142914. A pályázat vezetője: Müller Márta (ELTE). Részt vevő kutatók és munkatársak: Knipf-Komlósi Erzsébet, Márkus Éva, Kerekes Gábor, Huber Ágnes (ELTE), Kappel Péter (SzTE), Gombkötő-Kemény Krisztina (PTE), az informatikai munkálatokat Szívós István koordinálja.

A Tájszótár használói célcsoportjába egyrészt a magyarországi németiség tagjai, másrészt a magyarországi németiség nyelvével, kultúrájával tudományos vagy pedagógiai céllal foglalkozó szakemberek, harmadrészt laikus érdeklődők tartoznak. A magyarországi németek nyelvi repertoárja 1945-öt követően megváltozott, a német nyelvjárási kompetencia fordított arányban áll a nyelvjárást aktívan vagy passzívan használók életkorával. Ezért a Tájszótár a magyarországi németiség különböző generációi számára eltérő funkcióval bír. Knipf-Komlósi nyelvi és generációs osztályozását¹⁰ alapul véve a Tájszótár az 1960-as évekig született beszélők számára a nyelvjárás használatát és az identitás megtartását szolgálja. Az 1970 után született generációk tagjai számára – az individuális nyelvjárási kompetenciától függően – a nyelvjárási és kulturális emlékezetet támogatja. Az 1990 után születettek számára a német nyelv magyarországi változatainak (retrospektív) dokumentációs eszköze.

3. Az MNT offline koncepciója (2010–2015)

Az MNT szisztematikus munkálatai az első projektszakaszban (2010 és 2015 között) kezdődtek.¹¹ Az MNT ezen időszakában került sor a szótár céljának meghatározására, koncepciójának kidolgozására, valamint ekkor vette kezdetét a szavak és szófordulatok szisztematikus gyűjtése, az első adatbázisverzió fejlesztése és a szótárkorpusz építése. Az eredeti tervek szerint az MNT nyomtatott szótárként jelent volna meg, de a nyelvjárási adatok és hangfelvételek digitalizálása már 2010-ben elkezdődött. Az első projektfázisban megközelítőleg 12 000 autentikus nyelvjárási adat került digitalizálásra, és 558 manuálisan szerkesztett szócikk készült el, utóbbiak alapján sikerült optimalizálni a szótár tervezett mikro- és makrostruktúráját.

Az adatbank címszóállománya a következő kategóriák által rendszerezhető: (1) német köznyelvi címszó – tájnyelvi megfelelő; (2) német köznyelvi címszó – tájnyelvi

¹⁰ Knipf-Komlósi, Elisabeth: *Wandel im Wortschatz der Minderheitensprache. Am Beispiel des Deutschen in Ungarn*. Stuttgart: Steiner, 2011. 49–53.

¹¹ Az MNT előzményeihez lásd Knipf-Komlósi, Elisabeth – Erb, Maria – Müller, Márta: *Wörterbuch der Ungarndeutschen Mundarten. Forschungsstand*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut, 2012. 22–24. Valamint: Müller, Márta: „*Ein unermäßliches Land von Begriffen*.” *Dialektlexikographische Konzeptionen im Vergleich*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut, 2016.; Knipf-Komlósi, Elisabeth – Márta Müller: „*Ein unermäßliches Land von Begriffen*.” *Sichtbar gewordene Wörter der Ungarndeutschen*. In: Mauerer, Christoph (Hrsg.): *Mehrsprachigkeit in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. Gewachsene historische Vielfalt oder belastendes Erbe der Vergangenheit*. Regensburg: Pustet (Forschungen zur deutschen Sprache in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. 4), 2017. 147–150. Knipf-Komlósi, Elisabeth – Müller, Márta: „*Wörterbuch der Ungarndeutschen Mundarten (WUM)*”. In: Stöckle, Philipp – Lenz, Alexandra N. (Hrsg.): *Germanistische Dialektlexikographie zu Beginn des 21. Jahrhunderts*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2021. 323–349.

megfelelő jelentéskülönbséggel bizonyos bázisdialektusokban; (3) valódi tájszavak; (4) nyelvi érintkezés következtében kialakult jövevényszavak, hibrid szóalakok.

Az alábbi szócikk (2. ábra) szemlélteti az első projektszakaszban kidolgozott mikrostruktúráját. Példaként egy valódi tájszót választottunk, azaz egy olyan lexikális egységet, amely nem szerepel a mai német köznyelv egynyelvű szótáraiban (bár a szóösszetétel mindkét eleme ismert a német köznyelvben is).

[Totentruhe(l)] f. 'Sarg': *Ta(o)ntrucha* (A: Rt, Taur), *Toountru(u)chel* (A: Ht, SbO, Tschp), *Toountruucha* (A: Getz); *To(o)detru(u)chel, -tru(u)gl* (B: östl Bran, östl Schom, südwestl Toln.), *To(o)ntruuch(e)l* (B: Neue, Per, Tschl), *Todatru(u)chl* (B: Werd, Wm), *Todatruucha* (B: Hasch, Tewl) Például *Todatruuchana* (B: Hasch), *Toodatrubl* (B: Jd), *Tootruagl* (B: Sitsch), *Toountru(u)chel* (A: Ht, SbO, Tschp), *Toountruucha* (A: Getz), *Totatruuchel* (B: Asch), *Toudetru(u)chel, -tru(u)gel* (A: Bg, Ern, Gron, Ton, Wel; B: Ug. v. Bl, Gr, Hid, Ug. v. Wsch). *Ta war a Man, ter sakte, pals khummt ti Forradalom* [ung. 'Revolution'], *tas Geld vefault, ta khani Todetruchl khafe. So hat 'r ani kekhaft.* (Bond, 2006). – *koporsó*.

2. ábra. A Totentruhe próbaszócikke az első projektszakaszból (© 81342. sz. OTKA)

A szócikkekben a félkövér szedéssel jelölt lemma után nyelvtani információk következnek. A lemma alakjában ebben az esetben két alakváltozat lett feltüntetve (*Totentruhe* és *Totentruhe(l)*), ezt követi a főnév nyelvtani nemének (f. = nőnem) megadása. A címszó valódi tájszó, ezért a címszó alakja szögletes zárójelben áll. A grammatikai nem után jelentésmegadás található német nyelven ('Sarg'), majd az egyes nyelvjárási szóalakok következnek. Minden szóalak után fel van tüntetve kerek zárójelben, hogy ezek melyik nyelvjárási régióban, ill. melyik települése(ke)n dokumentáltak (itt: az A és B területek, ill. a települések rövidítései, például Rt = Gyulafíratót/Ratot, Taur = Tarján/Tarian/Taunar). A szócikk végén egy nyelvhasználati példa áll forrásmegadással, s végül a címszó ekvivalense következik magyar nyelven.

4. Az MNT második projektszakaszának (2022–2026) eredményei

4.1. Az adatbank informatikai jellemzői

Az MNT második szakaszának innovatív döntése a nyomtatott szótárkonceptió átalakítása volt online-verzióvá. Egy online-szótár előnye, hogy a szótár struktúrája és tartalma folyamatosan változtatható, más portálokkal összekapcsolható. Az MNT Java nyelven, valamint Spring és Next.js keretrendszerekben íródott, az adatok tárolása MySQL adatbázisban valósul meg. A szótárfunkciók ún. CRUD-műveletek,

amelyek tárgy- és metanyelvi adatok létrehozására (create), keresésére (read), frissítésére (update) és törlésére (delete) használhatók. Az MNT-alkalmazás egyes funkciói 2025–2026-ban válnak nyilvánossá (például lemma, jelentés, tájnyelvi adat, település keresése). A nem publikus felület csak a szerkesztők számára elérhető. A szerkesztői felületen kereshetőek, manuálisan feltölthetőek, javíthatóak, törölhetőek, áthelyezhetőek adatok. Itt lehetőség nyílik arra, hogy egy excel-sablon alapján egyszerre több szócikket is feltöltsenek, de emellett arra is, hogy egyesével töltsenek fel a szerkesztők szócikkeket, illetve a meglévő szócikkeket módosítsák, kiegészítsék.

Az adatbankban tárolt címszavak és nyelvjárási adatok az MNT online felületén (honlap elérhetősége: <https://wum.elte.hu/de>) válnak kereshetővé (3. ábra).

WUM – Wörterbuch der Ungarndeutschen Mundarten

3. ábra. Az MNT publikus keresőfelülete

4.2. Az adatbank korpusza

A szótár korpuszának felépítése, az abban foglalt szavak és szófordulatok rendszeres gyűjtése az első, 2015-ig tartó munkaszakaszban vette kezdetét. A második projektszakasz során kialakított elektronikus adatbank korpusza egyrészt az első projektfázis eredményeire támaszkodik, másrészt újonnan bevitt adatokból (például tematikus címszavakból és hozzájuk tartozó nyelvjárási adatokból) áll.

A szótárkorpusz egyik legfontosabb forrását a Magyarországi Németek Kutatóközpontjának a szócédulái képezik, melyek a szótármunkálatokba bevont területek nyelvjárási adatait rögzítik, és az első szakasz során kerültek manuális digitalizálásra. Az MNT korpuszának konkrét forrásait nyomtatott kötetek, monográfiák, periodikák, naptárak, online-gyűjtemények, laikusok által összeállított kéziratok, doktori disszertációk és archívumokban fellelt szövegek képezik. Az MNT-adatbankba beemelésre kerültek a 2008-ban és 2012-ben megjelent Magyarországi németek nyelvatlászának (UDSA) a B-területre (Dél-Magyarország) vonatkozó válogatott adatai is.¹²

¹² Brenner, Koloman – Erb, Maria-Manherz, Karl (Hrsg.): *Ungarndeutscher Sprachatlas (UDSA). Südungarn. Erster Halbband*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut, 2008; Erb, Maria (Hrsg.): *Ungarndeutscher Sprachatlas (UDSA). Südungarn. Zweiter Halbband*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut, 2012.

A szótárkorpusz egyszerű és összetett szavakat, képzett szóalakokat, jelzős szerkezeteket, több szóból álló szerkezeteket, kollokációkat, egész mondatokat és német körülírással, illetve magyar fordítással ellátott szólásokat, közmondásokat, parasztregulákat, valamint rövid (gyermek)verseket tartalmaz.

Az adatbank szókészletében a következő tematikus megoszlás figyelhető meg: élelmiszerek, borászat, népviselet, szokások és hagyományok, születés és keresztelelő, házasságkötés/menyegző, halál/temetkezés, rokonság- és személyjelölések, növény- és állatvilág, valamint a mindennapokban használatos tárgyak és eszközök megnevezései. A második projektfázisban az alaplemmalista tematikus lemmalistákkal lett bővítve, szem előtt tartva a rurális körülmények között élő és elsősorban mezőgazdasági tevékenységet folytatott német nyelvjárási szókészletét. A tematikus lemmalisták az alábbi területek válogatott címszavait tartalmazzák: földművelés, állattartás, kertészet, borászat, erdőgazdálkodás, gyümölcsstermesztés, gasztronómia, valamint halászat.

Az MNT korpusza a második szakaszban kialakított szövegbank alkorpuszával bővült, amely nyelvjárásban íródott népköltészeti és szépirodalmi szövegeket tartalmaz (részletesen a 4.3.2. fejezetben).

4.3. Az adatbank új funkciói

4.3.1. Illusztrációs adatbank

Az MNT online verziójának funkciói közé tartozik az is, hogy a projekt keretében egy illusztrációs adatbázis kerül kiépítésre, amelynek céljai sokrétűek: az illusztrációk színesítik és kiegészítik a jelentésmagyarázatot, ezáltal növelik a szócikkek információtartalmát, valamint megkönnyítik a felhasználók számára a szöveges jelentésleírások megértését. Az illusztrációk hitelességének és megbízhatóságának biztosítása érdekében a képi adatbázis túlnyomórészt magyarországi német tájhzakra és múzeumokra, valamint magángyűjteményekre támaszkodik forrásként. A gyűjtőmunka során – más szótárprojektekhez hasonlóan¹³ – többnyire csupán egy nagyon szűk képtípus-spektrum használható fel (például egyszerű fényképek jellegzetes tárgyokról, környezet nélkül). A motívumok kiválasztása mellett egy képi adatbank kiépítésének számos jogi vonzata is van. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem jogászai főleg az előkészítő és az első projektfázisban szaktanácsadással segítették a gyűjtés szabályosságát, és az illusztrációkkal foglalkozó munkatársak rendelkezésére bocsátották mindazokat a dokumentumokat és

¹³ Schmitz, Ulrich: Wörterbücher als Sehflächen. In: Schierholz, Stefan J. – Gouws, Rufus Hjalmar – Hollós Zita – Wolski, Werner (Hrsg.): *Wörterbuchforschung und Lexikographie*. Berlin–Boston: Walter de Gruyter, 2016. 207–226.

formanyomtatványokat (írásos felhasználási engedélyek, hozzájárulások, adatkezelési tájékoztató), amelyek a gyűjtőmunka jogtisztaságát biztosítják.

Az adatbankba mindhárom régióból kerülnek illusztrációk feltöltésre, ugyanis gyűjtéseket az A-, a B- és a C-területeken is folytatunk. A 2023/2024-es projekt-évek során az illusztrációs reszort több mint 900 felvételt készített, annotált és töltött fel az adatbázisba. Az annotálás során a következő metaadatok kerültek rögzítésre:

- az illusztráció típusa (saját, szkennelt, interneten elérhető)
- nyelvjárás-terület (A, B, C)
- régió, helység, cím
- a kép készítésének éve, dátuma
- a kép címe
- címszavak
- a gyűjtő neve
- a képfájltra mutató Google drive link
- alternatív felvételek száma.

Az annotáció szemléltetéseként a Weib címszó 'nő' jelentéséhez kapcsolódó kép metaadatai az 2. táblázatban olvashatók.

2. táblázat

Weib címszó 'nő' jelentéséhez kapcsolódó kép metaadatai

<i>Az illusztráció típusa</i>	saját
<i>Nyelvjárás-terület</i>	B
<i>Régió, helység, cím</i>	Bátaszéki Tájház, Bátaszék, Szabadság u. 24.
<i>A kép készítésének éve</i>	2024
<i>A kép címe</i>	Asszonyok paraszti viseletben
<i>Címszavak</i>	asszonyok, paraszti életforma, viselet
<i>A gyűjtő neve</i>	Gombkötőné Kemény Krisztina
<i>Google drive link</i>	nem publikus
<i>Alternatív felvételek száma</i>	0

Az adatbázisba feltöltött képek többek között az alábbi tematikus csoportokba sorolhatók:

- népi építészet: például utcaképek, emlékművek, templomok, temetők, lakóházak, gazdasági melléképületek
- népművészeti és berendezési tárgyak: például bútorok, szőttek, textilek, ládák
- a vallásos élet tárgyai: például szentképek, keresztek, imakönyvek, házi oltár
- népviselet: például ünnepi viselet, ruházati kellékek, ékszerek

- használati tárgyak és gépek: például konyhai eszközök, varrógép, vasaló
- mezőgazdasági eszközök és iparos szerszámok, például szekér, vasvilla, szőlőprés.

Továbbá fontosnak tartjuk a magyarországi német konyhához és a szellemi kultúrához tartozó lemmák illusztrálását is, ezért az elkövetkező időszak feladata lesz magyarországi német ételek és a még ma is élő szokások, hagyományok (például tűzszentelés, balászáldás, úrnapja), az alkalmazott népi gyógymódok (például hagymatea készítése torokfájás ellen) fényképes dokumentálása.

A gyűjtőmunkában és az illusztrációk feldolgozásában az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Pécsi Tudományegyetem német és nemzetiségi német szakos hallgatói aktívan részt vesznek. A közreműködés jelentős mértékben motiválja a fiatal kollégákat, és kiemelt szerepet játszik abban, hogy felkeltse az érdeklődésüket a magyarországi német nyelvvel és kultúrával kapcsolatos tudományos vizsgálódások iránt, ami az MNT-munkacsoport egyik lényeges célkitűzése is.

4.3.2. Irodalmi szövegbank

Az online-verzió átdolgozott szótárkonceptiója szerint az MNT adatbankja egy nyelvjárási irodalmi példákat is tartalmazó szövegbankkal bővült. A szövegbankba olyan magyarországi német nyelvjárási népköltészeti és szépirodalmi szövegrészletek kerülnek feltöltésre, amelyek egy adott nyelvjárásszó kontextualizált használatát szintagma- vagy mondat szinten szemléltetik. A feltöltés feltétele – a nyelvjárásszó jelentésén kívül – szépirodalmi szövegpélda esetén annak a nyelvjárást-területnek, régióknak vagy településnek az ismerete, ahonnan a nyelvjárási szöveg szerzője származik, népköltészeti szövegpélda esetén a terület, régió vagy település, ahol az alkotás gyűjtve lett.

Az irodalmi adatbázis műfaji osztályozása szerint az irodalmi szövegpéldák származhatnak drámából (például színműből), lírai műből (például versből, dalból, mondókából) és prózai műből (például regényből, elbeszélésből, kommentárból, mondából, legendából, meséből). Az adatbank az irodalmi szövegpéldák, valamint a befoglaló forrásművek bibliográfiai adatait is tárolja. A forrásmű az adathordozó típusa szerint lehet nyomtatott (például monográfiákban, antológiákban, kalendáriumokban, folyóiratokban elérhető szövegek), kéziratos (például hagyatékból, privát gyűjteményből származó művek) vagy online-formátumú (interneten publikált mű).

A nyomtatott és digitális forrásműből származó irodalmi szövegpéldák adatbankban tárolt bibliográfiai adatkategóriái az irodalomtudományi bibliográfiai adatolás irányelveit követik. Autentikus kéziratos forrásművek esetében a gyűjtés éve (ennek hiánya esetén a „nincs adat” és a kézirat megtalálásának az éve) és a gyűjtő neve (ennek hiányában a kéziratot beküldő neve) kerül rögzítésre.

4.4. Az adatbank felépítése

4.4.1. Makrofelület

Az adatbank szerkesztői felületén mind excel-táblázatokban rögzített adatok importálására, mind új címszavak létrehozására lehetőség nyílik. A honlap meta-nyelvének tekintetében a szerkesztő az angol, magyar és német nyelvek közül választhat, utóbbinak véglegesítése és aktiválása jelenleg zajlik. Az adatbank keresőfunkciójával a szerkesztő rákereshet címszavakra, ezzel együtt a régiókra szűkítve is végezhet szűrt keresést.

Az adatbankban a címszavakhoz tartozó mikrostruktúra a következő információs kategóriákból áll: nem, szófaj, etimológia, nyelvföldrajzi művekre való utalás, jelentések, tárgykör (szakterület), stílus, kultúrtörténeti kommentár, használati példák (szintagma- és mondat szinten), frazeologizmuspéldák, irodalmi szövegpéldák, valamint fényképek formájában feltöltött illusztrációk is színesítik az egyes szócikkeket (utóbbiakat l. részletesen a 4.3.1. és 4.3.2. fejezetekben).

Új példa létrehozása

Mondat szintű példa?

Rendhagyó mezők Rendhagyó mezők megjelenítése

Mégse

4. ábra. Új nyelvjárási lexicográfiai példa létrehozása az adatbank szerkesztői felületén magyar metanyelven

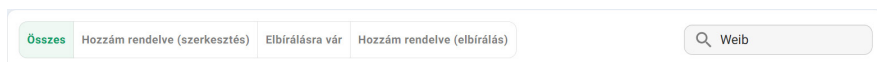
Az adatbankban a szerkesztői felületen a szerkesztő megadja a lemmához társított használati példánál a területi kódot (A-, B- vagy C-terület), a konkrét régiót vagy települést, a nyelvjárási példát (tájszót), annak német köznyelvi átíratát (4. ábra), továbbá példaszöveget is feltölthet, több jelentés esetén pedig a szerkesztők vertikálisan hierarchikus sorrendet állíthatnak fel a címszó egyes jelentései között, azt véve figyelembe, hogy mennyire konkrét, illetve mennyire elterjedt egy jelentés.

4.4.2 Mikrostruktúra

A továbbiakban a Weib címszó példáján bemutatásra kerül az adatbank főnévi címszavainak a felépítése, illetve a főnévi címszavakhoz tartozó információs kategóriák jellemzése.

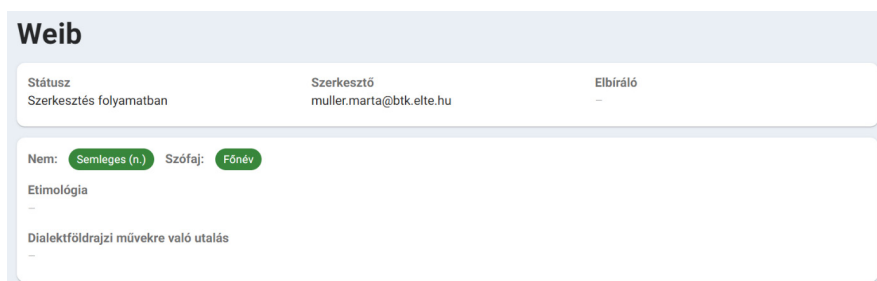
4.4.3 Címszó

A Weib címszó lekérdezése az MNT-adatbankban (<https://wum.elte.hu/>) a keresőfunkció segítségével történik (5. ábra).

5. ábra. Az MNT adatbank keresőfunkciója

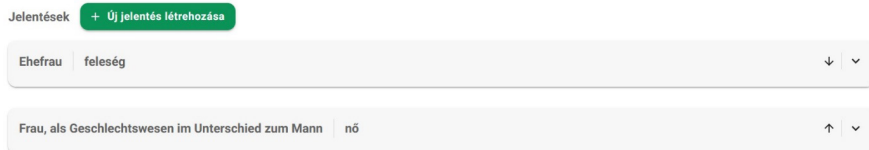
A szócikk státusza („Szerkesztés folyamatban”) és a hozzárendelt szerkesztő feltüntetése után külön sorban, zöld színnel kiemelve a nyelvtani információk találhatóak (6. ábra). Ugyanitt jelentethetők meg az etimológiai adatok, valamint szakirodalomra való utalások.

6. ábra. A Weib szócikk státusza és nyelvtani információk megadása

4.4.4. Jelentés(ek)

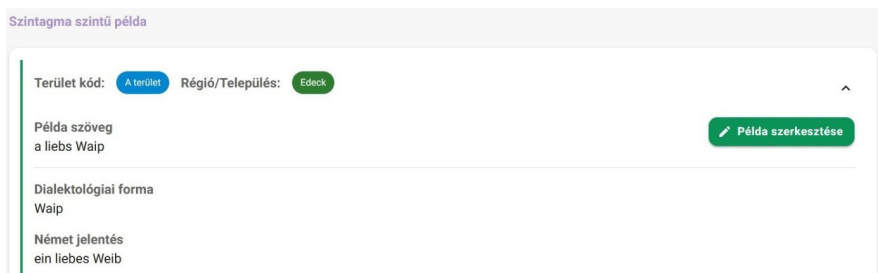
A címszóhoz kapcsolódó szemantikai kommentár jelentésmegadásai és a jelentésmegadásokhoz tartozó további meta- és tárgynyelvi adatok az adatbankban a jelentésmegadásenként elkülönülő, lenyitható menükben találhatóak. A 7. ábra a Weib címszó két jelentését mutatja német és magyar nyelven.

7. ábra. A Weib címszó két jelentésmegadása német és magyar nyelven

A szemantikai kommentáron belül a jelentésmegadást a szerkesztők tárgykör-, stílus- és kultúrtörténeti információkkal tudják finomítani, illetve bővíteni. A tárgykör és a stílus információk kategóriái a jelentések szaknyelvi minőségét, illetve stílusértékét tükrözik. A kultúrtörténeti információkat tartalmazó kategória a jelentések kulturális kontextusát rögzíti. A Weib címszó 'nő' jelentése esetén a kulturális kommentár például a beteglátogató imádkozóasszonyok tevékenységét mutatja be.

A jelentések információs kategóriáihoz kapcsolódnak a nyelvjárásszók. A nyelvjárásszók szintagmaszintű vagy mondatszintű lexikográfiai példákba ágyazottan is megjelennek (8. és 9. ábra).

8. ábra. Szintagmaszintű lexikográfiai példa a Weib címszó 'nő' jelentéséhez Etyek településről

Mondat szintű példa

Terület kód: A terület Régió/Település: Banda

Példa szöveg
A aajts Weep is a Hülf ums Haas. Példa szerkesztése

Dialektológiai forma
Weep

Német jelentés
Ein altes Weib ist eine Hilfe ums Haus.

9. ábra. Mondatszintű lexikográfiai példa a Weib címszó ’nő’ jelentéséhez Bánd településről

Ha egy nyelvjárászó egy szintagmában vagy mondatban részben vagy teljes mértékben idiomatikus környezetben adatolható, a nyelvjárási frazeológiai példa a lexikográfiai példától elkülönült információk kategóriában jelenik meg (10. ábra).

Frazeologizmus példák + Új példa létrehozása

Mondat szintű példa

Terület kód: A terület Régió/Település: Banda

Példa szöveg
A aajts Weep is e Tsaa ums Haas. Példa szerkesztése

Dialektológiai forma
Weep

Német jelentés
Ein altes Weib ist ein Zaun ums Haus. (Es passt auf alles auf, weiß über alles Bescheid.)

10. ábra. Mondatszintű frazeológiai példa a Weib címszó ’nő’ jelentéséhez Bánd településről

Amennyiben egy nyelvjárászó irodalmi műben adatolható, a nyelvjárászó szintagmaszintű vagy mondatszintű nyelvjárási szövegekörnyezetben kapcsolódik a jelentéshez. A 11. ábra a Weib címszó ’feleség’ jelentését adatolja egy B-terület-ről (Somberekről) származó anekdotából, amely a *Neue Zeitung* hasábjain 1978-ban jelent meg:

Terület kód: B terület Régió/Település: Schomberg

Cím
 Neue Zeitung: Tie Kschicht vom tuma Weib Példa szerkesztése

Műfaj
 Kurzgeschichte

Szerző	Megjelenés éve	Oldalszámok	Újság szám
Maria Bauer	1978	5	22. Jg. Nr. K.A.

Köznyelvi német átirat
 Der Mann ist in die Arbeit gegangen, das Weib hat eingekauft, am anderen Tag haben sie geschlachtet, der Mann hat das Fleisch in Stücke geschnitten und hat zu seinem Weib gesagt (...).

Tájnylevi irodalmi példa
 Tr Mann is in tie Arw't kanga, s Weib hot eigakhaft, am anra Tag hun sie kschlacht, tr Mann hats Fleisch uf Sticker kschnita, un hat zu sein Weib ksacht (...).

11. ábra. Mondatszintű irodalmi példa a *Weib* címszó 'feleség' jelentéséhez (*Neue Zeitung* 1978/22, 5.)

A jelentésekhez tartozó információk kategóriákat az illusztrációk zárják. A *Weib* címszó esetében a tanulmány elkészítésekor két illusztráció kapcsolódott a címszó 'nő' jelentéséhez. A 12. ábra egy B-területről (Bátaszékről) származó illusztrációt, valamint a fotó metaadatainak egy részét mutatja:

📷 Kép kiválasztása

Terület kód *
B terület

Régió/Település *
Badasek

Cím
Weiber in Werktagstracht

Leírás

Média típusa
Foto

12. ábra. A *Weib* címszó 'nő' jelentéséhez kapcsolódó illusztráció és metaadatainak egy része az adatbankban (fotó: Gombkötőné Kemény Krisztina)

5. Kitekintés

A magyarországi németség szociolingvisztikai, dialektológiai és földrajzi szempontból igen heterogén szókészletének szótár formájában való dokumentálása 2010-ben kezdődött el. Az első öt évben (2010 és 2015 között) elért eredményekre és tapasztalatokra támaszkodva (a nyelvjárászigez-szótár koncepciójának a kidolgozása, szisztematikus adatgyűjtés lefolytatása, a lemmatípusok megállapítása, az adatbázis fejlesztése és feltöltése, a próbaszócikkek készítése) a 2022/2023-ban indult második projektszakasz munkatársai a nemzetközi trendekhez igazodva a szótár koncepcióját online-formátumúvá alakították. Az adatbank második verziója rendelkezik olyan szerkesztői felülettel, amely nemcsak az adatok bevitelét, hanem azok szerkesztését és publikálását is lehetővé teszi. Az online-formátum nagy előnye, hogy a laikus felhasználók számára elérhető felületen a már publikált szócikkek visszahívhatóak, és újonnan beérkezett nyelvjárási adatokkal bővíthetők, majd ismételen publikálhatóakká válnak. A visszahívhatóság és bővített publikálás mind a szerkesztőknek, mind a felhasználóknak előnyös: előbbiek egy szerkesztői konszenzuson alapuló, teljesült lexikográfiai minimum után publikálhatnak szócikket (amely egy későbbi stádiumban visszahívható és bővíthető, majd újra publikálható). Utóbbiak számára egy-egy szócikk, illetve a szócikkrezletek már akkor is elérhetővé válnak, ha egy címszó információs kategóriái még nincsenek 100%-ban adatokkal feltöltve. Az MNT esetében e – mind a szerkesztők, mind a felhasználók számára – fontos állomás 2025/2026-ban érkezik el.

A német tájszótárak nemcsak a nyelvjárási adatok dokumentációjának a legrégibbi formája (az első szervezett gyűjtés német nyelvterületen a 17. században kezdődött el), de egyben a legátfogóbb is. A tájszótárak ugyanis nemcsak egy-egy nyelvjárászó jelentését mutatják meg, hanem kontextualizált környezetben az adott nyelvjárászó fonetikai, morfológiai és szintaktikai jellemzőit is. Az első, Johann Ludwig Prasz által szerkesztett *Glossarium Bavaricum* (1689) óta mind lexikográfiai, mind a nyelvi adatok megjelenítésének a szempontjából hatalmas fejlődés ment keresztül a német nyelvű tájszótárkészítés. A zárt német nyelvterület,¹⁴ valamint a német nyelvjárászigez¹⁵ jelenleg aktív tájszótár-szerkesztősegeiről a német és angol nyelvű LexikoNet-platform¹⁶ nyújt áttekintést. A közgyűjteményekkel szemben támasztott digitális elérhetőség követelményének eleget téve a jelenleg

¹⁴ Badisches Wörterbuch, Bayerisches Wörterbuch, Dialektologisches Informationssystem für Bayerisch-Schwaben, Fränkisches Wörterbuch, Hessen-Nassauisches Wörterbuch, Mittelbairisches Wörterbuch, Niedersächsisches Wörterbuch, Pommersches Wörterbuch, Schweizerisches Idiotikon, Westfälisches Wörterbuch, Wörterbuch der historischen bairischen Mundarten in Österreich und Südtirol.

¹⁵ Siebenbürgisch-Sächsisches Wörterbuch, Sudetendeutsches Wörterbuch, Wörterbuch der Bannater deutschen Mundarten, Wörterbuch der Ungarndeutschen Mundarten.

¹⁶ <https://www.oaaw.ac.at/acdh/institute/networks-cooperations/networks/lexikonet> (Utolsó leltöltés: 2025. március 6.)

aktív német tájszótárak kész szócikkei, adatbázisa online-felületen is elérhetőek, vagy a szótár retrodigitalizálása és az adatbank feltöltése folyamatban van, így biztosítva azt, hogy bár a tájszótárakat tudományos nyelvészeti eredménynek tekintjük, rendeltetésük szerint egyrészt laikus célokot szolgálnak, másrészt későbbi tudományos vizsgálódások szigorúan rendezett forrásává válnak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Brenner, Koloman – Erb, Maria – Manherz, Karl (Hrsg.): *Ungarndeutscher Sprachatlas (UDSA). Südungarn. Erster Halbband*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut, 2008.
- Erb, Maria (Hrsg.): *Ungarndeutscher Sprachatlas (UDSA). Südungarn. Zweiter Halbband*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut, 2012.
- Hutterer, Claus Jürgen: Geschichte der ungarndeutschen Mundartforschung. In: Hutterer, Claus Jürgen: *Aufsätze zur deutschen Dialektologie*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1991. 123–200.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth – Erb, Maria – Müller, Márta: *Wörterbuch der Ungarndeutschen Mundarten. Forschungsstand*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut, 2012.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth: *Wandel im Wortschatz der Minderheitensprache. Am Beispiel des Deutschen in Ungarn*. Stuttgart: Steiner, 2011.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth – Márta Müller: „Ein unermäßliches Land von Begriffen.“ Sichtbar gewordene Wörter der Ungarndeutschen. In: Mauerer, Christoph (Hrsg.): *Mehrsprachigkeit in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. Gewachsene historische Vielfalt oder belastendes Erbe der Vergangenheit*. Regensburg: Pustet (Forschungen zur deutschen Sprache in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. 4), 2017. 147–150.
- Knipf-Komlósi, Elisabeth – Müller, Márta: Wörterbuch der Ungarndeutschen Mundarten (WUM). In: Stöckle, Philipp – Lenz, Alexandra N. (Hrsg.): *Germanistische Dialektlexikographie zu Beginn des 21. Jahrhunderts*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2021. 323–349.
- Manherz, Karl: Zum Stand der ungarndeutschen Dialektlexikographie. In: Frieberthäuser, Hans – Dingeldein, Heinrich J. (Hrsg.): *Lexikographie der Dialekte. Beiträge zur Geschichte, Theorie und Praxis*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1986. 15–20.
- Márkus, Éva: *Deutsche Mundarten im Ofner Bergland*. Budapest, 2003. (Ungarndeutsches Archiv 4)
- Márkus, Éva: *Die deutsche Mundart von Deutschpilsen/Nagybörzsöny*. Wien: Praesens Verlag, 2014. (Beiträge zur Sprachinselforschung 22).

- Márkus, Éva: Lexikológiai vizsgálatok a nagybörzsönyi német nyelvjárásban. In: Pintér Tibor – Pődör Dóra – P. Márkus Katalin (szerk.): *Szavak pásztora. Írások Magay Tamás tiszteletére*. Szeged: Grimm Kiadó, 2012. 270–286.
- Mollay, Karl: Das Wörterbuch des Frühneuhochdeutschen in Ungarn. In: Ágel, Vilmos – Paul, Rainer – Szalai, Lajos (Hrsg.): *Beiträge zur historischen Lexikographie*. Budapest, 1986. 111–112.
- Müller, Márta: „*Ein unermäßliches Land von Begriffen.*” *Dialektlexikographische Konzeptionen im Vergleich*. Budapest: ELTE Germanistisches Institut, 2016.
- Müller, Márta: Bildungswesen der Ungarndeutschen. *Spiegelungen*, 2020/1. 67–76.
- Schmitz, Ulrich: Wörterbücher als Sehflächen. In: Schierholz, Stefan J. – Gouws, Rufus Hjalmar – Hollós Zita – Wolski, Werner (Hrsg.): *Wörterbuchforschung und Lexikographie*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2016. 207–226.
- Tafferner, Anton: Gedanken zu einem „Ungarländisch-Deutschen Wörterbuch”. *Deutsche Forschungen in Ungarn* 6, 1941. 340–342.